

В. Ю. Непомящих

(Київ)

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛГОРОДА КИЇВСЬКОГО

Стаття присвячена історії дослідження Білгорода Київського, де розглядаються результати, проблеми та перспективи подальшого вивчення історії та археології давньоруського міста.

Ключові слова: літописне місто, ремесла, опорний пункт, історіографія, осередок, матеріальна культура, вал, розкопки, етап дослідження, характеристика.

Білгород помітно вирізняється на фоні строкатої мозаїки міст Південної Русі, як з точки зору історії, так і археології. Літопис називає його серед найбільших давньоруських градів. Заснований як князівське місто-фортеця, опорний пункт на південних підступах до Києва, він згодом набуває всіх рис, притаманних середньовічному місту, стає осередком ремесла та торгівлі. Зокрема, результати досліджень дають змогу реконструювати роль цієї пам'ятки як фортеці в загальній системі оборонних давньоруських укріплень в кінці X — початку XI ст. Крім цього, на археологічному матеріалі, здобутому за час більш ніж ста років розкопок пам'ятки, стало можливим реконструювати ремісничу діяльність мешканців міста, культурове будівництво за різних київських князів та намісників града. Матеріальна культура містить інформацію, що розкриває деякі невідомі раніше аспекти, які характеризують розвиток торговельного осередку, врешті решт — як один із центрів єпископату.

Строката історія града привертала увагу дослідників ще за часів В.М. Татищева та М.М. Карамзіна (Карамзин 1989, с. 149; Татищев 1963). Певні аспекти історії Білгорода були опубліковані фахівцями в ряді статей та повідомлень (Антонович 1877; Хвойка 1913; Бліфельд 1952, с. 29—36; Кирпичников 1959,

с. 21—32; Мезенцева 1968, с. 114—118). Проте, увага була зосереджена в першу чергу на військово-політичному аспекті, щодо інших функцій цього давньоруського міста, зокрема, як центру єпархії, то вони зазвичай розглядалися побіжно.

Першими дослідниками давньоруського града у 1877 році були викладачі Київського університету св. Володимира, одні з фундаторів Історичного товариства Нестора-Літописця — І.П. Хрущов та В.Б. Антонович (Антонович 1877; Хрущов 1877). За рішенням товариства ними був знятий перший план городища, проведені невеликі розкопки. Отримані матеріали засвідчили існування кам'яної церкви та багатой матеріальної культури часу Київської Русі. Найбільш цікавою та унікальною знахідкою був — золотий зміювик. Знайдений і опублікований І.П. Хрущовим у книзі «Чтения в Историческом обществѣ Нестора-летописца» (кн. 1, 1879). У 1895 р. В.Б. Антонович видав «Археологічну карту Київської губернії», де багато уваги приділяє необхідності ведення розкопок у Білгороді. М. Бережков у праці «Святой Владимир — строитель городов» (1888) особливо зупиняється на історії Білгорода, висловлюючи цілком справедливу, але забуту наступними дослідниками думку, що вже у X ст. місто було значним центром Київської Русі. Про винятковий випадок заснування єпархії у 992 р. і білгородських єпископів пишуть дослідник історії церкви Є. Голубовський та М. Приселков, щоправда вони пояснюють виникнення її лише зовнішніми причинами, також відкривають значимість цього міста за часів князя Володимира (Приселков 1913, с. 49, 75).

Особливу увагу приділяли Білгороду військові інженери-спеціалісти: А. Савельєв, Л. Льо-

кін та І. Зимін (Савельєв 1890, с. 219; Лекин 1909; с. 23—42; Зимин 1909, с. 55—56). В історіографії дореволюційного часу формується думка, що Білгород є виключно прикордонним укріпленням і військово-стратегічним пунктом на підступах до столиці Київської Русі (Ключевский 1883, с. 30). Згодом більшість радянських дослідників дотримувалися цієї думки. Так, наприклад з цього приводу С.В. Юшков писав про військово-фортифікаційне «замкове» значення Білгорода в історії Київської Русі. В.В. Мавродін пояснював появу Білгорода необхідністю боротьби з печенігами. На думку М.Н. Тихомирова Білгород в значній мірі мав характер одного з перших князівських замків на підступах до Києва (Юшков 1939, с. 46, 47; Мавродин 1945, с. 304, 312; Тихомиров 1956, с. 298, 299). Таким чином, перший етап досліджень Білгорода характеризується зацікавленістю ним більше як фортецею, що відображає доволі упереджене ставлення дослідників до цієї пам'ятки.

В історії археологічних досліджень на другому етапі ставиться акцент на вивчення становлення давньоруського міста. Влітку 1909, 1910 та 1911 рр. розкопки Білгорода проводив В.В. Хвойка. Велику увагу дослідник приділив розрізам валів, їх конструкціям з сирцевою кладкою, на той час це було сенсаційним відкриттям. Для вивчення цих споруд В. Хвойка запросив військового інженера Б. Стеллецького (Стеллецкий 1909, с. 24). Креслення та зняття планів було виконано інженер-кондуктором М.І. Кобзіковим (Колеснікова 2007, с. 74).

Крім досліджень фортифікаційних укріплень В. Хвойка дослідив дві церкви, гончарні горна, житла, печі, легендарні колодязі, безліч давньоруських виробів. Відомі публікації влітку 1909—1910 рр. в газетах «Киевлянин» та «Новое время», що відображають хроніку розкопок В.В. Хвойки, вони дали можливість тогочасній громадськості бути в курсі процесу археологічних досліджень та інформували про виявлені об'єкти і найбільш значні знахідки (Новое время 1909; Киевлянин 1909).

Пам'ятка та її культурно-історична цінність стала відома для широкого загалу суспільства. Провідні спеціалісти-історики, археологи, мистецтвознавці, архітектори консультували В.В. Хвойка: А.В. Прахов, Д.В. Айналов, Б.В. Фармаковський, К.В. Болсуновський, Б.І. Ханенко, Н.Ф. Біляшевський, Д.В. Мілеєв. Голова Імператорської археологічної комісії граф А.А. Бобринський виділив додаткові кошти на реставрацію і консервацію фрагментів давньоруських фресок. Фінансувало розкопки «Киевское отделение Императорского русского военно-исторического общества.» Результати розкопок в с. Білогородка Київської губернії були опубліковані Б.С. Стеллецьким (1909 р.), Н.Д. Полонською (1911 р.), В.В. Хвойкою (1913 р.) (Хвойка 1911; Хвойка 1913; Стеллецкий 1909; Колеснікова 2007, с. 68—75).

За радянських часів, після Великої вітчизняної війни, дослідження проводилися не дуже часто. Здебільшого це були розвідки та невеликі розкопки. В 1947 р. Д.І. Бліфельд досліджував північно-західну частину дитинця, на північ від розкопів В. Хвойки. Під час робіт було виявлено напівземлянку давньоруського часу першої половини XII ст. та два житла після монгольського періоду (Блифельд 1952, с. 29—36; Линка 1947, с. 13). Безпосередньо на території Білгорода проводилися наукові розвідки під керівництвом П.П. Єфіменко під час експедиції «Большой Киев» в 1947 році. Було зроблено обміри території дитинця (площа 9 га) та посаду (90 га), але не було знято топографічного плану (Линка 1947, с. 13). У 1958 р. під час розвідок у центральній частині сучасного с. Білогородка на східному схилі яру, який відділяв дитинець стародавнього міста від його посаду, було виявлено яму, в ній знайдено фрагменти керамічного посуду, що ідентифіковані дослідником VII-IX ст. Певною мірою, це дало змогу стверджувати, що місто-фортеця було закладене Володимиром Святославичем не на пустому місці, а на території що тривалий час була заселена (Дяденко 1962).

У другій половині 60-х років у с. Білогородці археологічні дослідження проводилися під керівництвом Б.О. Рыбакова. Під час розкопок було виявлено і досліджено «Малий храм» кінця XII ст., знайдено плінфи, плитки з поливою, на дитинці було виявлено декілька жител XII ст., господарські ями з великою кількістю керамічних виробів та горн пізньосередньовічного часу для обпалу кераміки. В самому храмі виявлено білокам'яний саркофаг, в якому знаходилося поховання єпископа Максима в парчевому одязі (Рыбаков 1969, с. 331—332; Рыбаков, Николаев 1970, с. 285—287).

Початок якісно новому етапу було покладено дослідженнями літописного міста, що розпочалися у 1966 році. Очолені систематичні розкопки під керівництвом професора кафедри археології, етнології та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка Г.Г. Мезенцевої, проводилися до 1976 року включно. Протягом десяти років було розкопано і досліджено 5230,8 м² (5 %) всієї території давнього Білгорода. За цей час Г.Г. Мезенцева вперше за весь період вивчення пам'ятки дослідниками, зробила нові обміри та зняла топографічний план території посаду з околиним містом, площа яких близько 80 га, а також територію дитинця, яка займала площу приблизно 12,5 га. Розкопки на дитинці Білгорода дали нові данні про побутове та культове будівництво періоду кінець X — XVIII-XIX ст. Споруди, які датуються давньоруським часом складають 67 об'єктів, та комплекси, що відносяться до пізньосередньовічної доби і виявлені виключно на території дитинця — 21. На території городища давньоруських жител ідентифіковано — 18,

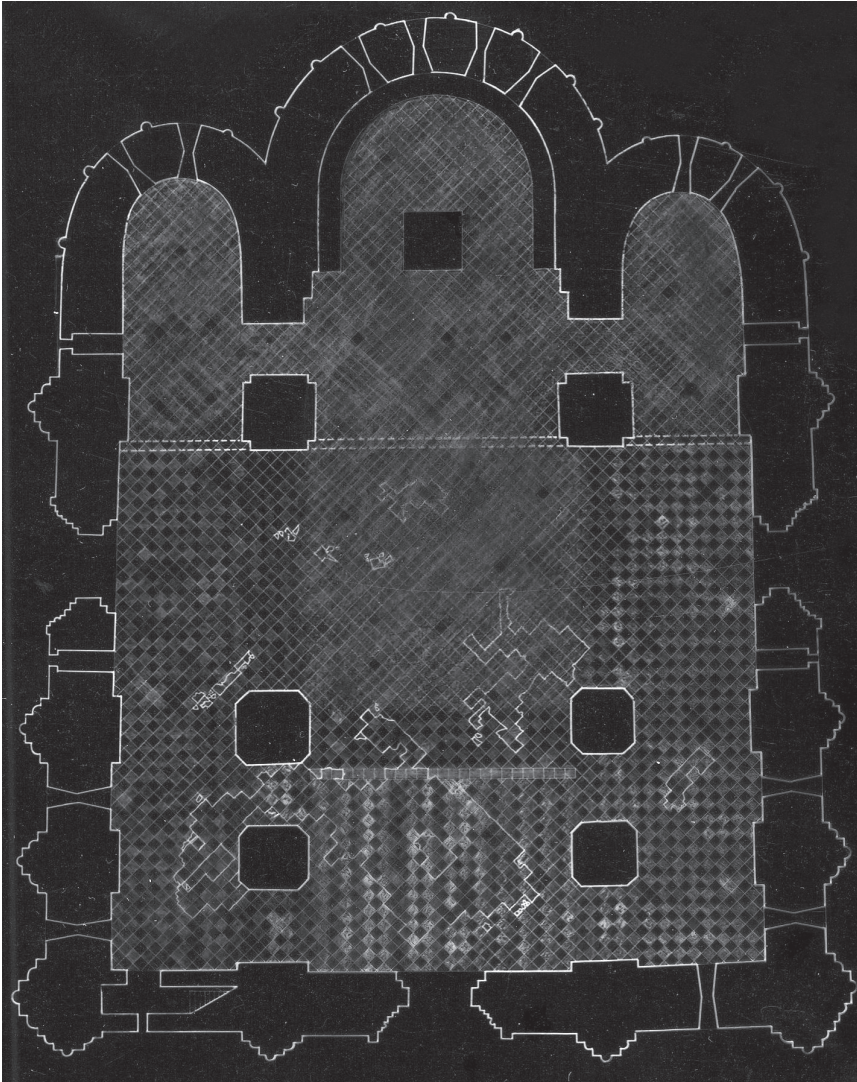

Рис. 1. Храм дванадцяти Апостолів в Білгороді. Реконструкція плану та малюнок підлоги за Ю.С. Асеевим

редніх дослідників Білгорода, що цей храм, збудований відомим Петром Мілонеґом, який поклав початок новому архітектурному стилю в Подніпров'ї (Асеев 1970, с. 32—33).

Серед виявлених знахідок основну масу складав великий масив середньовічного керамічного комплексу, що датується VII—VIII—XVIII ст. Він представлений гончарним посудом: корчагами, горщиками, глечиками, амфорами київського типу, сковорідками, мисками, покритками, середньовічними амфорами тощо. Цей масив доповнюють глиняні вироби: керамічні розписані поливою з орнаментом геометричних дужок писанки, керамічна плитка з поливою різноманітних кольорів та візерунків, іграшки. Гончарне виробництво X—XIII ст. відрізняється великою кількістю форм і високим технічним рівнем.

Вироби з чорного металу представлені знаряддями праці, предметами побуту і озброєння. Значний масив складають ювелірні вироби з бронзи та міді, головним чином наконечники та накладки з поясного набору, тільні хрестики, сережки тощо. Зустрічались уламки круглого віконного скла і скляних браслетів, намистини. Знайдено кістяні проколки, оброблений ріг, астрагали, кістяні пластини, деякі з отворами та гребінці з вічковим орнаментом. Кам'яні вироби представлені у вигляді пряслиць із пірофіліту, плит для підлоги в храмах, жорен тощо.

За валами посаду знаходився могильник. По поховальному обряду і характеру знахідок він датується XI—XII ст. Великий інтерес представляють знайдені тут залишки жіночого парчевого одягу із золотоканним орнаментом плетіння, що має схожі особливості з орнаментами на ювелірних виробах Київської Русі. Пам'ятки, що були відкриті при археологічних дослідженнях в с. Білогородка, свідчать про високий економічний і культурний розвиток цього міста в X—XII ст. та підтверджують взаємовплив і культурні зв'язки Київської Русі з іншими країнами середньовічної Європи.

виробничих й господарських приміщень — 7; на території посаду — 30 жител та 12 виробничих й господарських приміщень. Неподалік від них знаходилися погребі і господарські ями. На посаді Білгорода, серед зазначених вище будівель, було відкрито майстерні-житла та майстерні ремісників — ковалів та гончарів (Непомятих 2008, с. 41—54). Особливий інтерес становить відкриття району гончарного осередку в південно-східній частині посаду, де було виявлено 9 гончарних горнів і багато керамічних виробів. Горни двокамерні, двох форм: грушоподібні та круглі. Поблизу горнів і на всій площі посади знайдено уламки посуду, цеглин, плиток, підсвічників, дитячих іграшок та інших керамічних виробів, датованих X—XIII ст.

Було проведено розкопки храму дванадцяти Апостолів, що був збудований в XII ст. В результаті виявлено його західну частину та залишки підлоги, що покрита кольоровими керамічними плитками. Архітектор Ю.С. Асеев створив його графічну реконструкцію (рис. 1). За результатами розкопок та на аналізі архітектурного стилю він підтвердив думку попе-

В 1973 році проводилися археологічні розвідки на території Білгорода М.П. Кучерою, який зняв ситуаційний план та обміри граду. Дослідником було зроблено зачистку розрізу валу посаду із його східного боку, що, очевидно, була проведена Г.Г. Мезенцевою. М.П. Кучера виявив важливу деталь будови городень, яку раніше не було зафіксовано жодним дослідником оборонних споруд Білгорода. Він з'ясував, що ця зрубна конструкція складалася з чотирьох стін, двох поздовжніх та двох поперечних. До цього часу існувала думка сформована П.О. Раппопортом, що городні у внутрішній конструкції валів Білгорода були тристінними, тобто дві поперечні та одна поздовжня, що зводилася впритул до сирцевої кладки (Кучера, звіт, 1973, с. 1—4).

Наприкінці 70-х років археологічні розвідки проводилися в с. Білогородці С.О. Біляєвою та Н.В. Блажевич. Під час цих робіт на північно-західних околицях села на природному підвищенні в ур. «Дот» виявлено археологічний підйомний матеріал на земельній ділянці площею 80 × 180 м. Археологічний матеріал репрезентований фрагментами гончарного посуду давньоруського часу XII—XIII ст., післямонгольського періоду XIV ст. та фрагментом скляного браслета. Під час шурфування пам'ятки, яка до того ж сильно поруйнована внаслідок Великої Вітчизняної війни, виявлено культурний шар потужністю 0,2 м від денної поверхні слабо насичений археологічним матеріалом.

Заключні дослідження, що є невід'ємною часткою третього етапу історії досліджень на території давньоруського міста Білгорода проводилися від кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, під керівництвом Є.А. Ліньової в 1982—1983 рр. та 1991 року, дали нові матеріали та інформацію про дану пам'ятку. В першу чергу були проведені розкопки на території околиного града, де раніше вони жодного разу не проводились попередніми дослідниками. Встановлено було, що життя там існувало не раніше кінця X — першої половини XI ст. Тобто ця територія, як складова структури міста, була сформована в результаті розширення меж міста в кінці X — на початку XI ст., що засвідчує літописне повідомлення під 992 роком будівництва граду за князювання Володимира Святославича. Зафіксовано залишки гончарного комплексу та майстерні, що можливо, на думку автора розкопок, була косторізною. Дослідження проводились в 1991 році, але нажалі звітна документація з тих чи інших обставин відсутня, натомість існує тільки археологічний матеріал, що зберігається в фондах кафедри археології та музеєзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

На сьогоднішній день можна назвати четвертий період історії досліджень пам'ятки, що пов'язаний з охоронними дослідженнями території Білгорода. Вони проводяться з 2001 року і тривають до сьогоднішнього дня. Зосереджені

здебільшого навколо давньоруського міста за межами його укріплень, та на території околиного града. Під час досліджень залишків матеріальної культури давньоруського часу чи інших археологічних періодів виявлено не було (Солтис 2001, с. 3—5). Під керівництвом В.К. Козюби в тому ж 2001 році проводилися археологічні розвідкові роботи навколо території Білгорода. Виявлено було шість поселень, що в основному інтерпретовані як багатопарові, де археологічний матеріал представлено фрагментами керамічного посуду доби бронзи, слов'янського часу (?) та давньоруського часу (Козюба 2004, с. 4—8).

Підсумовуючи результати більш ніж сторічних досліджень Білгорода Київського наголосимо, що вони проводилися здебільшого перманентно, за виключенням археологічних розкопок В.В. Хвойки (1909—1910 рр.), Г.Г. Мезенцевої (1966—1976 рр.) та Є.А. Ліньової (1982—1983, 1991 рр.). Інший проміжок часу займають археологічні розвідки, що заслуговує на окрему увагу, не менш важливої роботи дослідників пам'ятки. Всі ці етапи дослідження Білгорода Київського розділяються в хронологічному та тематичному контексті.

На даний момент здобуто значний корпус археологічного матеріалу, що дозволив вагомо доповнити повідомлення письмових джерел. За результатами розкопок було опубліковано інформацію щодо фортифікаційної системи давньоруського міста, розвитку ремесла (гончарної, металургійної і металообробної галузі), існування в Білгороді храму «Дванадцяти Апостолів» та «Малого храму» тощо. Проте, значна частина археологічних матеріалів, що були здобуті протягом 1960—90-х рр. не введено належним чином у науковий обіг. Якщо матеріали досліджень 1960—80-х років певною мірою опрацьовані і хоча б частково опубліковані, то відомості про розкопки 1991 року не опрацьовані на рівні звітної документації. Залишається актуальним необхідність комплексного опрацьовання належним чином та введення у науковий обіг значного масиву археологічного матеріалу, що зберігається в фондах «мертвим вантажем».

Дослідження Білгорода знайшли відображення в тематично диференційованій історіографії. Вона являє другу проблему і залишає відкритим питання монографічного історико-археологічного дослідження самого міста в цілому, яке базувалося б на порівняльному аналізі всіх груп джерел (писемні, топографічні, археологічні, лінгвістичні).

На сьогоднішній день автором проаналізовано та систематизовано історіографію, як невід'ємну складову комплексного дослідження давньоруського міста. Власне, більше половини робіт, які тим чи іншим чином розкривають історію Білгорода здебільшого статті, що вміщені в публікаціях та збірниках присвячених археології та історії періоду Київської Русі. Основну частину історіографії порушеної проблеми представ-

ляють роботи археологів та військових фахівців-інженерів. Свою частку в розвиток історіографії внесли дослідники краєзнавці другої половини XIX ст. Київської губернії, але праць істориків, присвячених Білгороду небагато.

Відомий масив матеріалу дозволяє констатувати чимале значення Білгорода в історії Київської Русі. Місто мало поважний політичний статус, що зазначається писемними джерелами, та вражає своєю унікальністю, про що свідчать матеріали археологічних розкопок Білгорода. Основна увага зверталася на специфічну і до того невідому для того часу конструкцію валів, що утворювали оборонно-захисну систему міста. Згодом радянські дослідники підтримують думку попередників. Висловлюються упереджені твердження, що Білгород був фортецею, військово-стратегічним пунктом. Інколи були спроби звести питання ролі давньоруського міста до більш важливого його значення, але в повній мірі це вдалося А.М. Кірпи́чкіову. На основі літописних свідчень дослідник аргументовано довів, що Білгород виник на місці поселення, яке передувало йому. В свою чергу, його аргументи базуються здебільшого на інформації письмових джерел та топографічних даних щодо розмірів пам'ятки, і на момент виходу його роботи мали невелику кількість археологічних підтверджень. За А.М. Кірпи́чкіовим бурхливий розвиток міста припадає на період X — початку XI ст., а також за розмірами Білгород належить до найбільших міст Київської Русі XI ст. В.Д. Дяденко зазначив цікаву і неоднозначну думку, що на території посади, де дослідником було виявлено розвал та фрагменти горщиків VII—IX ст., ще до виникнення міста-фортеці, існувало слов'янське поселення сільського типу (Дяденко 1962).

Систематичні розкопки під керівництвом Г.Г. Мезенцевої стали якісно новим етапом не тільки в історії археологічних досліджень пам'ятки, але й в історіографії Білгорода. Завдяки публікаціям Г.Г. Мезенцевої було доведено неоднозначний статус цього міста. Нові матеріали археологічних розкопок розширили знання про роль давньоруського міста. Було опубліковано інформацію щодо розвитку ремесла, зокрема — гончарного виробництва та металообробної галузі. Побіжно і не повноцінно, але було присвячено увагу житлобудуванню в давньоруський час на території Білгорода. На окрему увагу заслуговує білгородський могильник, результати розкопок якого дали цінні матеріали з поховального обряду та деяких особливостей мистецтва. Проте, археологічний матеріал оброблений не повністю, за результатами його повного дослідження можна розкрити ще не одну сторінку історії цієї унікальної пам'ятки.

Не можна оминати однієї з специфічних рис Білгорода — храми. Серед них визначною пам'яткою архітектури Київської Русі є храм святих Апостолів, матеріали досліджень якого опубліковані архітектором Ю.С. Асеевим. Не меншої уваги заслуговує і так званий «Малий

храм», що в 1968—1969 рр. був розкопаний під керівництвом академіка Б.О. Рибакіова. Саме в ньому знайдено білокам'яний саркофаг з похованням одного з єпископів Білгорода. Сучасними дослідниками історії та археології давньоруського періоду відзначається роль Білгорода в загальноісторичній системі існування та функціонування Південної Русі.

Таким чином, дослідники пам'ятки розглядали роль граду у політичній та церковній історії, різноманітні питання історичного розвитку міста, побуту його мешканців тощо. Проте кожного з дослідників цікавили окремі аспекти вивчення пам'ятки, а це, в свою чергу, спричинило формування тематично диференційованої історіографії. Автором була зроблена спроба прослідкувати динаміку різних думок фахівців дослідників пам'ятки та створено варіант історіографічного доробку, де зібрано, узагальнено та проаналізовано весь доробок (Непом'ящих 2005, с. 314—319).

Третя, головна ланка в дослідженні порушеної проблематики — це джерельна база, яка в свою чергу репрезентована сукупністю джерел. По-перше, писемні джерела, вони представлені літописами часів Київської Русі; по-друге, це картографічні джерела, що складаються з карт і планів міста та місцевості, де воно розташовувалося; по-третє, це результати археологічних розкопок Білгорода.

Кожна група джерел містить інформацію, яка дає змогу реконструювати історію становлення та розвитку давньоруського міста, процеси, які відбувалися протягом його існування. Зокрема, маємо першу літописну згадку про Білгород — 980 рік, коли він являв собою городище, яке за вказівкою князя Володимирова 992 року збільшує свою територію до розмірів давньоруського міста. Топографічні плани і карти дають змогу побачити, що місто розташовувалося на підвищеному березі р. Ірпінь. Це місце доволі зручне для існування населення і стратегічно вигідне для захисту у випадку облоги чи приступу ворожих військ. Результати археологічних розкопок дають матеріали які свідчать, що в місті розвивалося гончарне та металургійне ремесло. Наявність залишків храмів підтверджують літописні згадки про призначення в Білгороді єпископів та існування тут єпархії.

Літописні джерела займають першу і головну роль, тому що за повідомленнями літописця маємо датування, причини, хід та наслідки історичних подій, що пов'язані з Білгородом Київським. Існує близько сорока згадок про давньоруське місто, але не всі вони містяться в одному літописному зводі. Серед таких, де представлено повідомлення про досліджувану нами пам'ятку являються «Повість минулих літ», Іпатіївський, Лаврентіївський, Новгородський п'ятий, Псковський другий, Літопис по Воскресенському списку, Никонівський. Також повідомлення про Білгород і пов'язані з цим літописним міс-

том містить літопис Стрийковського. Таким чином, маємо літописні джерела, в яких міститься інформація про події в Південній, Південно-Західній та Північній Русі, в контексті яких тим чи іншим чином відіграв свою роль Білгород.

Другою складовою джерельної бази порушеної проблематики є дані топографії та картографії. Основна увага відводиться картам та планам, безпосередньо Білгорода та його околиць. Ще задовго до зняття топографічного плану військовим-інженером Б. Стеллецьким, Білгород було відмічено на карті Гійома Левасара де Бошлана. В.І. Ляскоронський, що переклав працю дослідника-картографа, з цього приводу висловився, що це одна з точних і найкращих за своєю правильністю та ретельністю виконання карт середнього Придніпров'я першої половини XVII ст. (Ляскоронський 1901, с. 21, 29).

З початком перших систематичних археологічних досліджень Білгорода 1909 року під керівництвом В.В. Хвойка, до цих робіт були залучені військові інженери-топографи, зокрема Б. Стеллецький та надісланий генерал-лейтенантом Холостовим інженер-кондуктор М.І. Кобзіков. Він зняв два топографічні плани міста та один розрізу валу. План креслення Білгорода було знято капітаном Колядо, а опублікований під редакцією Б. Стеллецького (Стеллецький, 1909). Власне він зробив опис зовнішнього вигляду оборонних споруд, а також навколишньої місцевості. До другої половини 60-х років XX ст. цим планом користувалися всі дослідники, що займалися вивченням історичного минулого пам'ятки. Ситуаційний план Білгорода було знято М.П. Кучерою 1973 року, під час проведення археологічної розвідки на території пам'ятки (Кучера 1973, с. 1—4).

Новий і корегований топографічний план Білгорода було знято інженером-топографом Ю.С. Каменцовим, під час археологічних досліджень Г.Г. Мезенцевої 1966—1976 рр. З'ясовано, що територія міста займає більше 100 га, його північний вал посаду виходив не перпендикулярно до західного схилу Білгорода, а дещо під кутом в південному напрямку. Крім того, було встановлено і прослідковано динаміку розвитку граду в його найдавнішій частині — дитинці, а також розширення меж території з кінця X ст.

Окремо наголосимо, що проведені обміри різними дослідниками Білгорода Київського відрізняються, але головним чином всі вони дотримуються єдиної думки в своїх публікаціях, що загальною площею пам'ятки більше 100 га.

Загалом дослідники приділяючи всю увагу дослідженню території давньоруського міста жодного разу не звернули увагу на околиці, що прилягають до пам'ятки. Адже Володимир Святославич звів Білгород величезної площі по міркам того часу на кінець X ст. та заселив його людьми. Вірогідно, це були мешканці сільських поселень супутників Білгорода, які притаманні всім великим містам в давньоруський час.

Найбільша за об'ємом третя ланка джерельної бази порушеної проблеми, це археологічний матеріал. Він накопичений за роки археологічних досліджень Білгорода, найбільш атрактивні та унікальні речі експонуються в Національному музеї України, музеї кафедри археології та музеєзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка та Національна історико-культурна пам'ятка-музей «Київська фортеця». Основна частина матеріалу, зокрема масових знахідок, репрезентована фрагментами керамічного посуду, а також плінфи та їх уламки, фрагменти жорен з вулканічної породи, пірофіліту, вапняку (ракушняка), вироби з металу, скла та кістки зберігаються у фондах. За 1909—1910 рр. досліджень В.В. Хвойки археологічні знахідки зберігаються в фондах Національного музею України, матеріали знайдені під час досліджень пам'ятки 1947 року Д.І. Бліфельдом зберігаються у фондах Інституту археології НАН України, у фондах кафедри археології та музеєзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка зберігається археологічна колекція з розкопок Білгорода в 1966—1976 рр. під керівництвом професора Г.Г. Мезенцевої та з 1982, 1983 та 1991 рр. під керівництвом Є.А. Ліньової, також невелика кількість (142 предмети) з колекцій першої дослідниці зберігаються в фондах (більша частина в експозиції) Національної історико-культурної пам'ятки-музею «Київська фортеця». Також археологічні матеріали, що були виявлені під час розкопок на території дитинця Білгорода під керівництвом академіка Б.О. Рибаківа за 1968, 1969 рр. зберігаються в фондах ІА РАН.

Безпосередньо до цієї групи джерел відноситься польова документація дослідників пам'ятки (креслення, польові щоденники, звіти), в якій містяться всі основні положення та інформація проведених ними робіт. Дуже часто з'ясовуються важливі моменти, які, наприклад, в публікаціях авторів розкопок не знайшли свого відображення.

Археологічний матеріал періоду Київської Русі репрезентовано цілими формами та розвалами горщиків, а також багаточисленними фрагментами вінець, стінок, денець керамічного посуду того часу. Цілими формами або фрагментами плиток різних форм з поливою (моно-, поліхромною), плінфи та сирцевої цегли. Фрагментами плит з підлоги храмів, що зроблені з пірофіліту, фрагментами пірофілітових та з вулканічної породи каменя жорен, цілими або уламками пряслиць із шиферу. Виробами із скла (намистини, браслети, віконне скло), чорного металу (свинець від крівлі дахів церков, знаряддя праці, зброя, ремісничі інструменти, домашнього та повсякденного вжитку тощо), кольорового металу (прикраси), кістки та рогу.

Залишається завдання здійснення розгорнутої характеристики археологічних матеріалів, здобутих розкопками 1960—90-х рр. Мова йде

про аналіз решток житлово-побутових та виробничих комплексів. До зазначеного завдання належить характеристика керамічного матеріалу, виробів з металу, скла тощо. Окремої уваги потребує група імпорту, що відомі серед білгородських матеріалів, адже вона дозволить відтворити напрямки торгівельних зв'язків мешканців міста. Результати аналізу археологічного матеріалу дадуть можливість реконструювати певні аспекти побуту та виробничої діяльності населення Білгорода у давньоруський час.

Вирішення зазначених задач, на нашу думку, дозволить заповнити цілу низку «білих плям» у вивченні історії Білгорода Київського, що існують на даний момент. Відповідно, це надасть можливість реконструювати та повноцінно відтворити роль цього міста, як військово-політичного, соціально-економічного та церковного осередку Південної Русі. Нарешті, висвітлення проблемних питань дозволить виокремити місце Білгорода Київського в загальній історії, більш рельєфно окреслити його специфіку на тлі давньоруських міст.

Антонович В.Б. О валах, находящихся на территории древнего Киевского княжества. Труды IV археологического съезда. — т. 1. — М. — 1877. — отд. I. *Археологические раскопки в местечке Белгородке // Новое время.* — № 120. — 20 августа (2-го сентября) 1909.

Асеев Ю. Собор Апостолів у Білгороді // Образотворче мистецтво. — № 1. — К., 1970. — С. 32—33.

Белгородка — древний Белгород и его раскопки // Киевлянин. — № 170. — 1911.

Блифельд Д.И. Дослідження древнього Білгорода // АП УРСР. — Т. III. — К., 1952. — С. 29—36.

Дяденко В.Д. Раннеславянские памятники на территории древнего Белгорода // КСИИ. — № 12. — К., 1962.

Зимин И. Поездка в Белгородку // Военно-исторический вестник. — № 5—6. — К., 1909. — С. 55—65.

Ипатьевская летопись. — ПСРЛ. — Т 11. — СПб., 1843. — С. 119, 123, 136, 152.

К археологическим раскопкам в с. Белгородка // Киевлянин. — № 172. — 1910.

К сооружению храма-памятника в Белгородке // Киевлянин. — № 276. — 1911.

Кирпичников А.Н. К истории древнего Белгорода в X—XI вв. // КСИИМК. — № 73. — М., 1959. — С. 21—32.

Ключевский В. Боярская дума в древней Руси. — М., 1883. — С. 30.

Кучера М.П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1973 р. // НА ІА НАН України. — 1973/18а. — 4 с.

Лёкин Л. Опыт военно-исторического исследования древнерусских пунктов. // Военно-исторический вестник. — № 3—4. — К., 1909. — С. 23—42.

Линёва Е.А. Вопросы развития и типология Белгорода Киевского // Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции посвященной 1500-летию города Киева. — К., 1984. — С. 72—74.

Линьова Є.А. Давньоруське м. Білгород // Археологія. — № 48. — К., 1984. — С. 107—108.

Ляскоронский В.Г. Гильом Левассар де Боплан и его историко-географические труды относительно России. — К., 1901. — С. 21—31.

Мезенцева Г.Г. Археологические исследования Белгорода Киевского // Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии, София, сентябрь 1980 г. — М., 1980. — С. 40—42.

Мезенцева Г.Г. Про топографію стародавнього Білгорода // Український історичний журнал. — № 8. — К., 1968. — С. 114—118.

Непомятих В.Ю. Білгород Київський: питання історіографії // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснування Фастівського краєзнавчого музею. — Фастів, 2005. — С. 314—319.

Непомятих В.Ю. Житлобудування Білгорода Київського за результатами археологічних досліджень. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Т. 2. — Коростень, 2008. — С. 41—53.

Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Руси в X—XII вв. — СПб., 1913. — С. 49, 75.

Раскопки в Белгородке // Киевлянин. — № 237. — 26 августа 1909.

Раскопки в Белгородке // Киевлянин. — № 239. — 30 августа 1909.

Раскопки в Белгородке // Киевлянин. — № 244. — 4 сентября 1909.

Раскопки в Белгородке // Киевлянин. — № 248 — 1910.

Раскопки в Белгородке // Киевлянин. — № 257. — 17 сентября 1909.

Рыбаков Б.А. Раскопки в Белгороде Киевском // АО 1968 г. — М., 1969. — С. 331—332.

Рыбаков Б.А., Николаева Т.В. Раскопки в Белгороде Киевском // АО 1969. — М., 1970. — С. 285—287.

Савельев А. Следы древней крепости в м. Белгородке // Инженерный журнал. — № 12. — СПб., 1890. — С. 219.

Стеллецкий Б. Белгород — древняя русская крепость (историко-топографический очерк). — К., 1909. — С. 24.

Хвойко В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья. — К., 1913.

Хрущов И.П. Белгородка и найденный в ней змеевик. Чтения исторического общества Нестора Летописца. — Т. 1. — Кн. 1—М., 1877.

Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. — М.; Л., 1939. — С. 46, 47.

В. Ю. Н е п о м я щ и х

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЙ БЕЛГОРОДА КИЕВСКОГО

Статья посвящена истории исследования Белгорода Киевского, где рассматриваются результаты, проблемы и перспективы последующего изучения истории и археологии древнерусского города.

V. Y. N e p o m y a s c h i k h

STUDY OF HISTORY OF RESEARCH OF BELGOROD KIEVAN

The article is devoted to the history of research of Belgorod Kievan, where results, problems and prospects of subsequent study of history and archaeology of the ancient Rus towns are considered in an effort to study them in future.